

ЧЕСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В СЕРЕДИНІ ІХ – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ Х СТ.

Ліхтей Ігор Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри Античності,
Середньовіччя та історії України домодерної доби
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5458-7252

Мета наукової студії – розкрити особливості відносин чеських князів із правителями Східно-Франкського, а відтак Німецького королівства у період із середини ІХ – до 30-х років Х ст. **Методологічною основою роботи** є принципи історизму, об’єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний та аналітичний методи. **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні окресленої проблеми в контексті міжнародної ситуації в Центральній Європі та процесі формування державності слов’янських племінних союзів, які розселилися на території нинішньої Чехії. **Висновки.** На початку відносини чеських князів зі Східно-Франкським (Німецьким) королівством мали переважно мілітарний характер. У середині ІХ ст. східнофранкський король Людовік II Німецький організував проти чеських князів кілька збройних походів. Невдовзі чеські землі потрапили під сюзеренітет володаря Великоморавської держави Святополка. Та після його смерті чеські князі, намагаючись звільнитися з-під влади Великої Моравії, підкорилися безпосередньо східно-франкському королю Арнульфові, ядром володіння якого було Баварське герцогство. З обранням на німецький трон саксонського герцога Генріха I Птахолова відбулося посилення королівської влади. Новий правитель вторгся в чеські землі й дістався Праги. Чеський князь Вацлав I Пршемислович мав намір боронити країну, однак перевага була на боці нападників. Тож Вацлаву I довелося скоритися долі та погодився на виплату данини, а можливо, й на виконання інших ленних обов’язків. В результаті, за його правління Чеське князівство Пршемисловичів опинилося в сфері впливу Саксонії, а отже, й у васальній залежності від Німецького королівства.

Ключові слова: Чеська держава, Пршемисловичі, Борживой, Вацлав, Велика Моравія, Св.Методій, Святополк, Східнофранкське королівство, Людовік II Німецький, Арнульф, Генріх I Птахолов.

CZECH-GERMAN RELATIONS IN THE MIDDLE OF THE 9th – THE FIRST THIRD OF THE 10th CENTURY

Likhtei Ihor Mykhailovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Antiquity, Middle Ages and
History of Ukraine before the modern age,
State University “Uzhhorod National University”
ihor.likhtei@uzhnu.edu.ua
orcid.org/0000-0002-5458-7252

The purpose of the scientific study is to reveal the peculiarities of relations of Czech princes with the rulers of the East Frankish, and hence the German kingdom, in the period from the middle of the 9th to the 30s of the 10th century. Principles of historicism, objectivity and scientific reliability are the **methodological basis of the work**. Historical-systemic and analytical methods were used. **The scientific novelty** consists in the comprehensive study of the outlined problem in the context of the international situation in Central Europe and the process of state formation of Slavic tribal unions that settled on the territory of today’s Czechia. **Conclusions.** At the beginning, relations of the Czech princes with the East Frankish (German) kingdom had a predominantly military character. In the middle of the IX century the East Frankish King Louis II of Germany organized several armed campaigns against Czech princes. Soon the Czech lands fell under the suzerainty of Sviatopolk, the ruler of the Great Moravian State. But after his death the Czech princes, trying to free themselves from the power of Great Moravia, surrendered directly to the East Frankish king Arnulf, the nucleus of whose possessions was the Duchy of Bavaria. With the election of the Saxon Duke Henry I Ptakholov to the German throne there was strengthening of the royal power. The new ruler invaded the Czech lands and reached Prague. Czech Prince Vaclav I Prshemyslovych intended to defend the country, but the advantage was on the side of the assailants. So Vaclav I had to submit to the fate and agreed to the pay the contribution and possibly also to fulfill some other fiefs obligations. As a result, during his reign, the Czech principality of Prshemyslovych found itself in the sphere of influence of Saxony, and therefore, in a vassal state dependence on the German kingdom.

Key words: Czech state, Prshemyslovychy Borzhivoj, Vaclav, Great Moravia, St. Methodius, Sviatopolk, East Frankish Kingdom, Louis II of Germany, Arnulf, Henry I Ptakholov

1. Вступ

У першій половині IX ст. життя в Чеській котловині проходило у фокусі впливу двох християнських державних утворень – Франкської імперії та Великої Моравії. Слов'янське населення, що проживало на території Чехії, тогочасні франкські джерела називали «богемами». На той час тут мешкала низка племен. У самому центрі Чехії, на лівому березі річки Влтави, розселилося плем'я чехів. На півночі проживали дечани, літомержиці, пшовани і лемузи, у північно-східній частині – харваті, на півдні – дудлеби, в сучасному Жатецькому регіоні – лучани, в районі нинішнього міста Коуржим – злічани (Přehled, 1980: 100). На чолі племен були князі, які вели між собою постійні війни. Однак внаслідок взаємодії економічних, політичних і соціальних чинників набирають силу об'єднавчі процеси, результатом яких стало виникнення чеської держави, керманічами якої стали князі з династії Пршемисловичів.

Упродовж першої половини IX ст. територія Чехії зазнавала постійних загарбницьких нападів з боку Франкської імперії. У серпні 843 р., відповідно до умов Верденського договору, Франкську імперію було остаточно поділено між трьома синами Людовіка Благочестивого (813–840) – Лотарем, Людовіком II Німецьким і Карлом Лисим. У результаті, старший син Людовіка Благочестивого – Лотар (843–855) отримав у спадок Італію і землі вздовж Рейну й Рони, за якими згодом закріпилася назва Лотарингія, й зберіг за собою імператорський титул. Середньому з братів – Людовікові II Німецькому (843–876) – дісталася територія на схід від Рейну та на північ від Альпійських гір, населення якої розмовляло тевтонськими говірками. Його володіння стало називатися Східно-Франкським королівством, а згодом – Німецьким. До молодшого з братів – Карла Лисого (843–877) – відійшов регіон на захід від річок Шельди, Мааса і Рони – Західно-Франкське королівство (Ліхтей, 2023: 29).

Після Верденського поділу безпосередній інтерес до чеських сусідів став проявляти володар Східно-Франкського королівства Людовік II Німецький. Мета нашого дослідження – розкрити особливості відносин чеських князів із правителями Східно-Франкського, а відтак Німецького королівства в період із середини IX – до 30-х років X ст. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності й наукової достовірності. Використано історико-системний та аналітичний методи.

2. Ворожнеча між чеськими князями та східнофранкськими правителями

Князі Чеської долини відреагували на утворення біля своїх володінь Східно-Франкського королівства цікавим політичним кроком. Як

повідомляють «Фульдські аннали», у січні 845 року 14 князів (щоправда, це не були всі очільники племен Чеської долини) прибули зі своїми військовими дружинами до Людовіка II Німецького і заявили про намір охреститися. За наказом цього правителя їх було охрещено в день Богоявлення (Annales Fuldenses, 1891: 35), тобто 13 січня 845 р. Де саме проходило хрещення, «Фульдські аннали» не повідомляють. Серед багатьох медієвістів побутує думка, що це відбувалося в Регенсбурзі (Charvát, 2007:164; Kučera, 2010: 82; Sláma, 2006: 34; Sommer, 2006: 87; Třeštík, 2006: 81–82).

Однак дослідники висловили певні сумніви щодо Регенсбурзького хрещення. Непереконливим вважався сам факт перебування 13 січня 845 р. в Регенсбурзі Людовіка II Німецького. Акцентувалося також на відсутності повідомлення про те, що хрещення відбувалося саме в Регенсбурзі. Окремі науковці вважали, що в цьому випадку могла йти мова про втікачів, які ніколи вже не повернулися в Чехію. Висувалося також припущення, що, можливо, йшлося про ватажків, які проживали поза межами Чеських гір, а не про князів із власне Чехії (Ліхтей, 2012: 9–10).

Досить критично до подій у Регенсбурзі ставиться й сучасний словацький історик Матуш Кучера. Він наголошує, що в цю зимову пору хрещення не відбувалися. Не тільки тому, що вода в чанах для хрещення взимку була холодною, але й тому, що це йшло врозріз з ранньохристиянським канонам. Племена Чеської долини, однак, сподівалися, що за вагою будуть посідати таке саме місце в Східно-Франкському королівстві, як і великоморавани, які ще у 828 р. звели перший християнський храм на території Нітрянського краю, висвячений зальцбурзьким архієпископом. Однак надії чехів не справдилися. Франкський правитель сприйняв їх бажання як акт, завдяки якому вони нібито хотіли уникнути сплати щорічної данини (120 добірних волів і 500 марок сріблом)¹, яку в політично роздробленій країні і так, очевидно, було непросто зібрати. Східнофранкський король, вважає історик М. Кучера, зрозумів, що князі, які правили на чеських теренах, не спромоглися, подібно до великомораван, об'єднатися воедино, аби разом прийняти християнство і влитися у спільноту християнських європейських держав (Kučera, 2010: 82).

Так чи інакше, але вже наступного 846 р. Людовік II Німецький з чималим військом повертався через чеські землі з походу проти Моймира I (замість якого східнофранкський король посадив на трон його племінника Растислава) і безжально

¹ Йдеться про данину, яку, відповідно до свідчень хроніста Козьми Празького, було запроваджено імператором Людовіком Благочестивим (814–840), сином імператора Карла Великого (768–814). Див. Cosmae chronicon Voemorum, 1874: 80.

їх сплюндрував (Annales Magdeburgenses, 1859: 139; Annales Quedlinburgenses, 1839: 46; Annales Weissemburgenses, 1839: 47; Annalista Saxo, 1844: 575; Lamberti annalium, 1839: 47).

Як свідчать повідомлення окремих хроністів, ця акція була пов'язана з неабияким ризиком. Так, у «Фульдських анналах» відзначається, що десь у середині серпня Людовік «вирушив з військом у похід проти моравських слов'ян, які мали намір напасти на нього. Облаштувавши і владнавши там усе на власний розсуд, він поставив над ними князем Растислава, племінника Моймира; звідти з великими труднощами і зі значною втратою війська повернувся через Богемію додому» (...circa medium mensem Augustum cum exercitu ad Sclavos Margenses defectionem molientes profectus eat. Ubi ordinatis et iuxta libitum suum conpositis rebus ducem eis constituit Rastizen nepotem Moimari; inde per Boemanos cum magna difficultate et grandi damno exercitus sui reversus est) (Annales Fuldenses, 1891: 36). В «Ксантенських анналах», зокрема, читаємо, що Людовік II Німецький «пішов зі своїм військом проти чехів, яких ми називаємо *Beuwinita*, наражаючись на велику небезпеку» (Annales Xantenses, 1909: 15). Подібний опис цієї події подає й хроніст Герман фон Райхенау, який відзначає, що «Людовік, приборкавши моравських слов'ян, настановив князем Растислава і повернувся через Богемію, зазнавши великого розгрому війська» (*Ludowicus, Marahensibus Sclavis compressis, Rastizen ducem constituit, et per Boemiam cum gravi damno exercitus rediit*) (Herimanni Augiensis chronicon, 1844: 104). Наведені уривки з джерел дозволяють припустити, що племена Чеської долини чинили Людовікові II Німецькому опір.

На думку медієвіста Їржі Слама, похід Людовіка II Німецького 846 р. засвідчує, що хрещення в Регенсбурзі не мало в чеському середовищі жодних суттєвих наслідків. В результаті, було знівельовано всі переконання місцевих князів у тому, що християнство може вберегти їх від наруги, а тому вони відступили від нової віри. Отже, прийняття князями Чеської долини християнства, підсумовує Ї.Слама, було радше політичним маневром, з допомогою якого вони намагалися нав'язати дружні стосунки зі Східнофранкським королівством (Sláma, 2006: 34). З Ї.Сламою солідарний також Петр Соммер, який наголошує, що такий крок чотирнадцяти чеських князів аж ніяк не означав остаточну християнізацію країни, а був радше миттєвою політичною декларацією (Sommer, 2006: 87).

Ворожнеча між князями Чеської долини і Східнофранкськими володарями тривала й надалі. Так, Герман фон Райхенау повідомляє, що 848 року «король Людовік, відрядивши сина Людовіка, підкорив богемів і змусив їх дати заручників»

(*Ludowicus rex, misso filio Ludowico, Boemanos compressit et obsides dare conpulit*) (Herimanni Augiensis chronicon, 1844: 104). У 849 р. чеські князі наважилися підняти повстання проти Людовіка II Німецького. Для його придушення було споряджено велике військо під проводом одного з улюбленців короля – герцога Арношта, якого супроводжувало також чимало графів і абатів. Однак чеські князі здобули перемогу (Annales Fuldenses, 1891: 38–39). Втім 856 р. Людовік II Німецький все-таки примусив кількох чеських князів визнати франкську зверхність (Annales Fuldenses, 1891: 47; Herimanni Augiensis chronicon, 1844: 105; Sláma, 2006: 34). Зовсім інший характер мав похід наступного, 857 р., спрямований лише проти північночеського князя Славитага, якого було вигнано з власного граду. Замість Славитага було поставлено його брата. Вигнанець був змушений шукати захисту в середовищі великоморавського князя Растислава (Annales Fuldenses, 1891: 47; Herimanni Augiensis chronicon, 1844: 105; Sláma, 2006: 34). Дослідник Їржі Слама вважає, що втеча Славитага до Растислава свідчить про зміцнення великодержавних позицій Моравії і, водночас, – про зростання впливу цієї країни серед представників чеської спільноти (Sláma, 2006: 34).

У другій половині IX ст. з-поміж інших виділяється плем'я чехів на чолі з князівським родом Пршемисловичів. Засновником цього роду вважається легендарний Пршемисл-Орач. Першим історично доведеним представником роду Пршемисловичів був князь Борживой (бл. 852/853 – бл. 889/890). Під його владою було об'єднано землі племен чехів, лучан, а також, напевно, й території, на яких мешкали лемузи та літомержиці (Přehled, 1980: 102). У 874-875 рр. Борживой одружився з Людмилою, яка, відповідно до свідчень ченця Крістіана (*Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava*, 1873: 204) та хроніста Козьми Празького (*Cosmae chronicon Boemorum*, 1874: 27–28), була донькою князя чеського племені пшован.

3. Політика Великоморавської держави щодо чеських земель

З середини IX ст. чеські землі дедалі активніше втягуються в орбіту політики Великої Моравії. Ці процеси особливо посилюються за правління великоморавського князя Святополка (870-894). Весною 872 р. Святополк відбив напад тюрингів і саксонців, яких відрядив проти Моравії східнофранкський король Людовік II Німецький. Однак того ж року частина франкського війська вторглася в чеські землі. Битва відбулася в центральній частині Чеської долини десь біля р.Влтави. Чеських вояків було розбито й вони шукали захисту за укріпленими валами своїх городищ. У цій битві брав участь і князь Борживой Пршемислович, який саме тоді вперше згадується

в історичних джерелах (*Annales Fuldenses*, 1891: 75–76; *Herimanni Augiensis chronicon*, 1844: 106–107; Bláhová, 1999: 235; Sláma, 2006: 34–35).

У 874 р. Святополк, очевидно, з власної ініціативи, запропонував Людовікові II Німецькому провести мирні переговори, які проходили у Форхгаймї. В них брав участь і чеський посланець, котрий тут уперше згадується поряд із великоморавським князем, але у менш вигідній позиції. Під час перемовин Святополк формально поведився як переможена сторона, попросив миру, визнав себе васалом короля й зобов'язався (так само, як і Чехія) платити Людовікові II данину (*Annales Fuldenses*, 1891: 82–83; *Herimanni Augiensis chronicon*, 1844: 107; Kučera, 2010: 63; Třeštík, 2006: 280).

Тривалий час великоморавський правитель не чіпав Борживоя, бо не хотів порушувати положень Форхгаймського мирного договору, відповідно до якого чеські землі опинилися у сфері впливу Людовіка II Німецького. Та через деякий час після його смерті Святополк через конфлікт зі Східно-Франкською державою все-таки підпорядкував чеські землі своїй владі. Щоправда, не зовсім з'ясовано, коли саме і за яких обставин чеський князь Борживой опинився у тісній залежності від володаря Великої Моравії. На думку окремих чеських дослідників, десь у період 882–884 рр. Святополк зі своїм військом зайняв Чеську долину і при цьому не зустрів жодного опору з боку частини місцевих князів. Підпорядкування країни верхній владі великоморавського правителя сильно похитнуло їх авторитет, однак, з іншого боку, створило передумови для активізації об'єднавчого процесу, в якому на передній план висунувся рід Пршемисловичів на чолі з Борживоем, який у 884 р. добровільно підкорився Святополкові й фактично став його союзником (*Přehled*, 1980: 102).

Задля зміцнення своєї влади, Борживой, очевидно, прийняв у Великій Моравії хрещення з рук св. Мефодія (*Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava*, 1873: 202–203; Ліхтей, 2010: 21–23). Латинський варіант «Життя св. Людмили» (*Diffudente sole*) повідомляє, що вона також прийняла хрещення від св. Мефодія, щоправда дещо пізніше за Борживоя (*Život sv. Lidmily*, 1873: 193; Ліхтей, 2010: 21–22). Чимало сучасних дослідників схиляються до думки, що Борживой навернувся в християнство десь близько 883–884 рр., коли великоморавський князь Святополк (у цей час джерела навіть називають його вже королем мораван – *I.L.*) остаточно встановив свій протекторат над князівствами Чеської долини. Охрестившись, Борживой став своєрідним намісником Святополка в Чехії (*Přehled*, 1980: 102; Bauer, 2004: 26; Třeštík, 2006: 336, 338).

Хрещення Борживоя викликало серед населення спротив, адже зречення від давньої віри

предків у кожній архаїчній спільноті сприймалося як важкий злочин, який загрожує самому її існуванню. Всю складність ситуації досить добре відображає «Крістіанове святовацлавське житіє», у якому повідомляється, що народ тоді повстав проти свого князя, позаяк той «зрікся батьківських звичаїв та прийняв новий і нечуваний християнський закон» (*Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava*, 1873: 203). Тому Борживой був змушений утекти в Моравію і там шукати допомоги в особі свого покровителя Святополка I. Після Борживоевого вигнання новим князем було обрано якогось Строймаира (*Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava*, 1873: 203; Bláhová, 1999: 241; Třeštík, 2006: 336). Далі «Крістіанове святовацлавське житіє» повідомляє, що невдовзі Борживой таки зумів повернутися додому, чому сприяло повстання, організоване відданими йому людьми (*Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava*, 1873: 203). Однак більш вірогідним здається те, що опір його владі насправді було приборкано з допомогою наданого Святополком війська. Сталося це 885 року (Sláma, 2006: 36; Třeštík, 2006: 338).

З Борживоем пов'язують зведення Празького граду, куди він переніс свій осідок з Лівого Градця. Ймовірно, на місці Празького граду колись знаходилася поганська святиня, але з того часу, як Борживой переніс сюди свою резиденцію, там з'явилося щось більш вагомим: кам'яний «трон» чеських князів. Саме тут аж до кінця княжої доби проходив ритуал посаження на трон правителів Чехії. У зв'язку з цим слід згадати ще один епохальний акт, вчинений Борживоем: зведення ним близько 885 р. на території Празького граду костелу Діви Марії (Bláhová, 1999: 245; Čechura, 2001: 107–108; Sláma, 2006: 36; Třeštík, 2006: 340; *Život sv. Lidmily*, 1873: 193). Так Прага стала центром Чеської держави.

Зрозуміло, що Святополк всіляко прагнув посилити свій вплив і на чеські землі. Це стало очевидним наприкінці 80-х років IX ст. У 889 р. (чи на початку 890 р.) помер Борживой. Його смерть була, мабуть, раптовою, неочікуваною, внаслідок чого життя в країні ускладнилося. Неабияк стурбованим був і Святополк, позаяк не мав надійної людини, яка б після Борживоя могла відстоювати моравські інтереси в чеських землях. Слід відзначити, що Борживой не залишив дорослих спадкоємців. Його старший син Спітігнев на той час мав приблизно 13–14 літ. Отже, він народився десь між 875-им і 876 роками. Молодший Борживой син Вратислав узрів світ у 888 р., тобто був ще немовлям (Bláhová, 1999: 242; Čechura, 2001: 110; Třeštík, 2006: 348). Тому Святополк без зайвих умовностей вирішив приєднати Борживоеве князівство до своїх володінь.

Звичайно, такий вчинок великоморавського правителя міг наштовхнутися на спротив з боку

східнофранкського короля Арнульфа Каринтійського (887–899, з 896 р. – імператор Заходу). Однак відносини між Арнульфом і Святополком спиралися не лише на політичні вигоди, але й на взаємну близькість та повагу. Великоморавський правитель мав на Арнульфа неабиякий вплив, про що свідчать події весни 890 р., коли Святополк і вдався до ризикованого дипломатичного кроку щодо приєднання Чеського князівства. Як повідомляють «Фульдські аннали», в березні 890 р. король Арнульф під час походу в Паннонію зустрівся зі Святополком в Омунтесперху (десь на західному порубіжжі Паннонії) (*Annales Fuldenses*, 1891: 118–119). Відтак хроніст Регінон під 890 р. занотував, що «король Арнульф погодився передати королю моравських слов'ян Святополкові князівство Чехів» (*Arnulfus rex concessit Zuendibolch Marahensium Sclavorum regi ducatum Behemensium*) (*Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, 1890: 134).

Щоправда, такий крок Арнульфа був дивним для хроніста Регінона, адже, як наголошує він, аж до цього часу чехи мали над собою правителя, що походив з їхнього роду і їхнього племені, й зберігали франкським королям обіцяну вірність та не порушували угоди. Разом з тим, Регінон відзначає, що Арнульф вчинив так, бо ще до свого обрання королем був пов'язаний зі Святополком таємним союзом дружби: великоморавський правитель хрестив Арнульфового сина, якого той мав від співмешканки, і дозволив назвати його на свою честь Святополком (*Zwentibold, Цвентибальд*) (*Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, 1890: 134). Про все це розповідає й Саксонський анналіст (*Annalista Saxo*, 1844: 587–588).

Хоча спілкування між Арнульфом і Святополком проходило в дружній атмосфері, ці ж джерела повідомляють про військову сутичку, що відбулася між ними того ж таки 890 р. Приводом, як відзначає хроніст Регінон, стало раптове зростання могутності Святополка у зв'язку з приєднанням Чеського князівства. Це зіткнення однозначно не відповідало інтересам моравської політики щодо Східно-Франкської держави, і тому вже після першого Арнульфового походу заради встановлення миру Святополкові довелося погодитися на виплату данини, ба більше – віддати в заручники власного сина (*Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, 1890: 134). У подібному ключі описує згадані події й саксонський анналіст, засвідчуючи, що Арнульф запросив на допомогу угорців (*Annalista Saxo*, 1844: 587).

Володарювання в Чехії стало для Святополка ненадійним і проблемним надбанням. Воно, з одного боку, розв'язало несприятливу ситуацію, спричинену передчасною смертю Борживоя, і обмежило вплив антиморавського угруповання в Чехії. Однак з іншого боку – правити тут

Святополкові було складно. Після 890 р. Борживоеві сини не покинули Чехію, і Святополк I не здійснював жодних кроків, які б надалі обмежили їх становище як спадкоємців. Залишилася в князівстві й Борживоева дружина Людмила. Однак про подальші наміри Святополка щодо Чехії можна лише гадати, позаяк найвизначніший володар Великоморавської держави помер раніше, ніж зміг їх реалізувати: смерть заскочила його весною чи влітку 894 року (*Annales Fuldenses*, 1891: 125; *Bláhová*, 1999: 243; *Cosmae chronicon Boemorum*, 1874: 27; *Kučera*, 2010: 24–126; *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon*, 1890: 143; *Třeštk*, 2006: 285).

4. Визнання чеськими князями васальної залежності від Східнофранкського королівства

Після смерті Святополка владу в чеських землях перебрав найстарший син Борживоя та Людмили Спітігнев (895–915). У 895 р. чеські князі під проводом Спітігнева та Вітислава прибули до Регенсбурга, що в Баварії, і склали васальну присягу східнофранкському королю Арнульфові. Про цю подію «Фульдські аннали» повідомляють: «У середині липня в Регенсбурзі відбувся загальний з'їзд. Сюди прибули із землі слов'янської всі князі чехів, котрих князь Святополк насильно звільнив від залежності і визволив їх з-під влади народу баварського. Серед них найпершими були Спітігнев і Вітислав. Король прийняв їх з почесними, потиснув їм, за звичаєм, у знак примирення руки, й вони підкорилися владі короля» (*Mediante mense Julio habitum est urbe Radasbona generale conventum; ibi de Sclavania omnes duces Boemanorum, quos Zwentibaldus dux a consortio et potestate Baiaricae gentis per vim dudum divellendo detraxerat, quorum primores erant Spitignewo, Witizla, ad regem venientes et honorifice ab eo recepti per manus, prout mos est, regiae potestati reconciliatos se subdiderunt*) (*Annales Fuldenses*, 1891:126).

Переговори в Регенсбурзі 895 р. свідчать про продовження об'єднавчих процесів у Чехії. І хоча в Регенсбурзі були присутні всі чеські князі, перевагу мали лише двоє з них – очільник династії Пршемисловичів Спітігнев і Вітислав, династичне походження якого не з'ясоване. Тому можемо припустити, що наприкінці IX ст. колишні племінні князівства опиняються під зверхністю двох центрів. Один із них – на чолі з династією Пршемисловичів – володів центральною й північною Чехією. Інший центр знаходився на північному заході Чехії, однак сферу його влади територіально визначити неможливо. Немає свідчень і про князівську династію, яка утвердила чільне панування у цьому регіоні. На думку Їржі Слами, Вітислав, який був князем у північно-західній Чехії, після смерті Святополка скористався ситуацією і на певний період укріпив свої позиції настільки, що

навіть склав конкуренцію Пршемисловичам, зокрема Спітігневові (Sláma, 2006: 36). Решта князів, судячи з усього, рахувалася з вищістю двох династій і навряд чи могла втрутитися у боротьбу за владу над усією країною. Очевидно, що після подій 895 року в Регенсбурзі у володіннях Пршемисловичів активізувалася діяльність баварських місіонерів.

У цій ситуації Людмила, попри те, що була вдовою, не полишала суспільної діяльності, не усамітнювалася, як того, зазвичай, вимагали тодішні норми. Її подвижницький чин тривав понад три десятиліття. Зрозуміло, що вона залишалася поруч із синами і спостерігала за їхніми діями та вчинками. Шлюби в родині князів Пршемисловичів, як і всюди в Європі, підпорядковувалися державним або церковним інтересам. Тому безсумнівно, що одруження молодшого сина Вратислава з Драгомирою, яка, мабуть, уже була християнкою, але походила з язичницького племені стодоран чи гаволян (належали до племінного об'єднання велетів, що згодом відомі в історії як лютичі), могло відбутися і без згоди Людмили. Минуло небагато часу й, імовірно, десь 907 року в молодого подружжя народився син Вацлав (Šechura, 2001:123–124; Třeštlík, 2006: 361–362; Charvát, 2007: 178).

У 915 р. князь Спітігнев I помер і влада перейшла до його брата Вратислава I. Основним досягненням правління Вратислава, яке тривало лише шість років, було заснування храму св. Їржі (Юрія), що згодом став усипальницею перших Пршемисловичів. У списках імен померлих датою смерті Вратислава зазначено 13 лютого 921 року. Оскільки на той момент Вратиславові сини Вацлав і Болеслав були неповнолітніми, то не могли перебрати владу. Тоді зібралися знатні мужі, які постановили, що князем буде обрано Вацлава, але поки він не досягне повноліття, то князівством управлятиме його мати Драгомира. Водночас було вирішено віддати обох княжичів на виховання до бабусі Людмили (Třeštlík, 2006:176–178, 194, 205, 364; Charvát, 2007: 178–179).

Відносини між двома гордими і владними жінками Людмилою та Драгомирою склалися непросто й урешті-решт закінчилися гострим конфліктом. Окремі вчені трактують їх суперечку як боротьбу за подальший напрямок розвитку християнства в Чеській державі, мається на увазі його просхідна чи прозахідна орієнтація. Княгиня Людмила стояла на боці слов'янської літургії, до її найближчого оточення входили священники східного обряду та, скоріш за все, на її боці стояли й чільні мужі Чеської держави. Інакше не було б такого кардинального кроку, до якого вони вдалися після смерті Вратислава, коли вирішили забрати від Драгомири обох синів – Вацлава та Болеслава – й віддати їх на виховання княгині Людмили (Šechura, 2001: 124).

Для Людмили, однак, виховання дітей Драгомири означало набагато більше, ніж просто можливість займатися з внуками та впливати на їхнє становлення. Адже вона й сама могла правити. Зрештою, в її руках була доля двох хлопчиків, які в майбутньому могли стати князями, що фактично призвело б до регентства в державі. Старшому Вацлавові було тоді 13 літ, Болеславу – близько 6 років. Вік повноліття, а відтак і входження у світ дорослих у той час визначався завершенням 15-го року життя. Княгиня Драгомира ревно стежила за зростанням впливу Людмили, особливо на її старшого сина Вацлава. Все це викликало в її душі гнівний спротив, тож невістка вирішила її позбутися (Šechura, 2001: 124).

До такого кроку Драгомиру спонукали, мабуть, і події, що сталися в Німеччині. У 919 р. німецьким королем було обрано саксонського герцога Генріха I Птахолова (919–936). Проти нового володаря активно виступав баварський герцог Арнульф (907–937), який і надалі намагався проводити самостійну політику щодо чеських земель. Аби приборкати непокірного васала Генріх I Птахолов у 920 р. здійснив напад на Регенсбург, який, однак, Арнульф відбив. На початку літа 921 р. Генріх I з великою армією знову підійшов до Регенсбурга. Герцог Арнульф, якому бракувало союзників, уклав із Генріхом I компромісний мир і відкрив міську браму. Ця угода, безперечно, стосувалася і чехів. Адже з допомогою баварського герцога Генріх I Птахолов прагнув підпорядкувати Чехію своїй владі.

Звістка про домовленості в Регенсбурзі викликала серйозні занепокоєння в Празі. Найбільш небезпечною сусідкою Чехії була Саксонія, яка притісняла дружніх щодо неї лужицьких сербів. Тепер із Саксонією об'єдналася Баварія, яка з 895 р. була головною опорою Чехії. Обидві княгині, і Людмила, і Драгомира, мали серйозні причини для побоювання. Їм потрібно було прийняти якесь рішення щодо подальших дій. На думку деяких дослідників, Драгомира була налаштована протистояти герцогові Арнульфові, а можливо, й Генріхові I, а тому вирішила вбити Людмилу, яка була готова визнати Регенсбурзьку угоду і змиритися із втратою незалежності Чехії (Třeštlík, 2006: 369; Steinhübel, 2012: 88–89).

Так чи інакше, але 15 вересня 921 р. Тунна і Гомон, імовірно, варяги (вікінги) зі свити княгині Драгомири, які прославилися як безстрашні та підступні воїни, задушили Людмилу. Це сталося на городищі Тетін, куди Людмила перебралася з Праги, відчуваючи небезпеку. Вбивці використали для розправи чи то мотузку, чи то шаль, яка згодом стала символом святої Людмили (Utrpení sv. Lidmily, 1873: 140–141; Třeštlík, 2006: 369–374). Саме за цією шаллю можна легко впізнати її постать на старовинних панно із зображенням

чеських святих. Після того Драгомира вигнала баварських священників, які підтримували залежність Чехії від герцога Арнульфа (Steinhübel, 2012: 89).

На думку Фр.Дворника, розправа Драгомири над Людмилою дала Арнульфові шанс, якого він очікував, для баварського удару – так деякі хроністи називають експедицію Арнульфа проти Чехії 922 року. Єдине правдоподібне пояснення загадки, яка турбувала багатьох чеських і німецьких істориків, – припущення, що Арнульф все ще розглядав Чехію як сферу свого впливу і не мав наміру дозволити комусь втручатися в її справи, навіть саксонському герцогу, якого він лише незадовго до цього визнав королем. Якщо цю країну слід вважати частиною Східно-Франкського королівства (Німеччини), вона мала бути пов'язана з нею через Баварію і включена до герцогства Арнульфа (Dvorník, 1999: 42).

Після досягнення повноліття чеським князем став Вацлав I. Усю повноту влади він перебрав, мабуть, 924-го або не пізніше 925 року (Bláhová, 1999: 274; Charvát, 2011: 128). Правління Вацлава, як вважає Фр.Дворник, розпочалося під покровительством Баварії, і Вацлав I, імовірно, потрапив під опіку Арнульфа. До такого припущення вченого спонукає одна з версій слов'янського життя про св. Вацлава. Вона приписує юному князеві намір збудувати в Празі собор на честь св.Еммерана, що був покровителем Баварії й улюбленим святим Арнульфа. Цей варіант життя привернув увагу експертів, але оскільки ротонду, яку Вацлав згодом став будувати, зрештою іменували на честь св. Віта, таке свідчення було прийнято вважати помилкою переписувача. В підсумку Фр.Дворник розмірковує над питаннями: а що, якщо початковий намір Вацлава був задуманий як комплімент Арнульфові та чому князь, зрештою, змінив свій намір і освятив храм на честь св.Віта – покровителя Саксонії? (Dvorník, 1999: 42–43).

Король Генріх I Птахолов не мав наміру потакати намірам Арнульфа проводити самостійну політику щодо Чеського князівства. У 929 р. на чолі саксонських та баварських військ він вторгся в Чехію з півночі та південного заходу. Наступ ворога був неочікуваний, тому він без зусиль дістався до Праги. Князь Вацлав I не бажав, щоб його країну спустошували і плюндрували, тож вирішив підкоритися й погодитися на сплату данини (Widukindi, 1882: 29). Таким чином, Вацлав визнав гегемонію Саксонії. Згодом хроніст Козьма Празький потлумачив виплату Вацлавом I данини як продовження зобов'язань, які виконували чехи щодо правителів з династії Каролінгів (120 добірних волів і 500 марок сріблом) (Cosmae chronicon Boemorum, 1874: 80). Можна припустити, що саме так цей акт було потрактовано й з боку Вацлава I, адже Генріх I Птахолов часто

вдавався до символічних жестів, якими намагався продемонструвати та узаконити свою позицію як продовжувача традицій імператорів з династії Каролінгів.

Під час примирення правителі обмінялися подарунками, а Вацлав отримав від короля безцінну реліквію – руку з мощів св. Віта, покровителя Саксонії. Цей подарунок і був, мабуть, причиною того, що храм, який зводив князь на честь баварського святого Еммерама, потім було присвячено св. Віту (Šimák, 1922: 49). Проте Вацлав не дожив до освячення цього костелу, оскільки 935 р. зазнав насильницької смерті від рук власного молодшого брата Болеслава.

5. Висновки

Попри низку досліджень з історії чеського Середньовіччя, окреслена проблема, а саме чесько-німецькі відносини середини IX – першої третини X ст. – у вітчизняній історіографії ще не була предметом фахового осмислення. Як відомо, в середині IX ст. активізувався процес об'єднання чеських племен навколо князівства, в якому утвердилася династія Пршемисловичів. Першим історично доведеним її представником був князь Борживой. Одночасно з формуванням державності відбувалося становлення відносин чеських князів із Східно-Франкським (Німецьким) королівством, що мали переважно мілітарний характер. Так, у середині IX ст. східнофранкський король Людовік II Німецький організував проти чеських князів кілька збройних походів. Упродовж певного періоду чеські землі були підпорядковані великоморавському володареві Святополкові, з яким князь Борживой підтримував дружні стосунки. Але після смерті Святополка чеські князі, намагаючись звільнитися з-під влади Великоморавської держави, підкорилися безпосередньо східно-франкському королю Арнульфові, ядром володінь якого було Баварське герцогство. На початку X ст. у зв'язку із занепадом Східно-Франкського королівства ця залежність нівелювалася. Та з обранням на німецький трон саксонського герцога Генріха I Птахолова відбулося посилення королівської влади. У чесько-німецьких відносинах настав новий етап. Король Генріх I вторгся в чеські землі й дістався Праги. Чеському князеві Вацлаву I не бракувало політичної мудрості: не маючи ресурсів для протистояння, він вирішив не жертвувати своїм народом, підкоритися сильному супротивникові та знову погодитися на виплату данини, а можливо, й на виконання інших ленних обов'язків. У результаті, за правління Вацлава I князівство Пршемисловичів опинилося в сфері впливу Саксонії, а, **по суті**, у васальній залежності від Німецького королівства. Хоча Вацлав I отримав і певні вигоди особисто для себе, адже

Генріх I Птахолов визнав його важливим політичним партнером та єдиним репрезентантом Чеської держави, він фактично зіпнув на свої рамена важку відповідальність за подальшу долю країни. Підкорення Вацлава I німецькому

правителєві стало інтригою, наслідки якої було важко передбачити. Тож вивчення подальшого розвитку чесько-німецьких взаємодій може стати наступним завданням для українських медієвістів-богемістів.

Література:

1. Ліхтей І. Міжнародна ситуація у Центральній Європі в IX – на початку X ст. та утворення Чеської держави Пршемисловичів. *Історичні студії*. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2012. Вип. 4. С. 4–44.
2. Ліхтей І. Держава франків. Матеріали до лекції та практичних занять. Ужгород : РІК-У, 1923. 64 с.
3. *Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhardo Fuldensibus Seligenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum continuationibus Ratisbonensi et Althahensibus*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1891. 152 p.
4. *Annales Magdeburgenses a. 1–1188, 1453–1460. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1859. Tomus XVI. P. 105–196.
5. *Annales Quedlinburgenses. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. Tomus III. P. 22–90.
6. *Annales Weissemburgenses. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. Tomus III. P. 33–72.
7. *Annalista Saxo a. 741–1139. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1844. Tomus VI. P. 542–777.
8. *Annales Xantenses et Annales Vedastini*. Hannoverae; Lipsiae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1909. 96 p.
9. Bauer J. *Vládcí českých zemí. Historie panovnického trůnu Čech a Moravy*. Praha : Nakladatelství Pavel Dobrovský–BETA, 2004. 272 s.
10. Bláhová M., Frolík J., Profantová N. *Velké dějiny zemí Koruny české*. Praha – Litomyšl : Nakladatelství Paseka, 1999. Svazek I. Do roku 1197. 800 s.
11. *Cosmae chronicon Boemorum (Kosmův letopis český). Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého*. Praha : Nákladem musea Království Českého, 1874. Tom II. (Díl II). Fasc. 1. (Svazek 1). P. 1–198.
12. Čechura J. *Knížata a králové zemí Koruny české. Třeštík D., Čechura J., Pechar V. Králové a knížata zemí Koruny české*. Praha : Rybka Publishers, 2001. S. 55–413.
13. Dvorník F. *Zrod střední a východní Evropy. Mezi Byzanci a Římem*. Praha : Prostor, 1999. 525 s.
14. *Herimanni Augiensis chronicon a. 1–1054. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1844. Tomus V. P. 67–133.
15. Charvát P. *Zrod českého státu: 568–1055*. Praha : Vyšehrad, 2007. 263 s.
16. Charvát P. *Václav, kníže Čechů*. Praha : Vyšehrad, 2011. 200 s.
17. *Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava. Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádním Jos. Emlera*. Praha : Museum království českého, 1873. Tom I. (Díl I). P. 199–227.
18. Kučera M. *Král Svätopluk (830?–846–894)*. Martin : Matica slovenská, 2010. 157 s.
19. *Lamberti annalium pars prior ab O.C. – 1039. Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. Tomus III. P. 22–29, 33–69, 90–102.
20. *Přehled dějin Československa I/1 [do roku 1526]*. Praha : Academia, 1980. 648 s.
21. *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon: cum continuatione Treverensi*. Hannoverae : Impensis Bibliopolii Hahniani, 1890. 196 p.
22. Sláma J. *Počátky přemyslovského státu. České země v raném středověku*. Praha : Lidové noviny, 2006. S. 30–52.
23. Sommer P. *Christianizace reně středověkých Čech. České země v raném středověku*. Praha : Lidové noviny, 2006. S. 85–91.
24. Steinhübel J. *Kapitoly z nejstarších českých dějin 531–1004*. Druhé vydanie. Kraków : Spolek Slovákův Poľsku, 2012. 204 s.
25. Šimák J.V. *Kronika československá. I, Doba stará*. Praha: Vesmír, 1922. 237 s.
26. Třeštík D. *Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530–935)*. Vydání první, dotisk pátý. Praha : Lidové noviny, 2006. 658 s.
27. *Utrpení sv. Lidmily. Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádním Jos. Emlera*. Praha : Museum království českého, 1873. Tom I. (Díl I). P. 140–143.
28. *Widukindi Rerum Gestarum Saxoniarum libri tres. Denuo recognovit Georgius Waitz. Editio tertia*. Hannoverae : Bibliopolia Hahniana, 1882. 88 p.

29. Život sv. Lidmily. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádáním Jos. Emlera. Praha : Museum království českého, 1873. Tom I. (Díl I). S. 191–198.

References:

1. Likhtei, I. (2012). Mizhnarodna sytuatsiia u Tsentralnii Yevropi v IX – na pochatku X st. ta utvorennia Cheskoj derzhavy Prshemyslovykhiv [The international situation in Central Europe in the 9th – at the beginning of the 10th centuries. and the formation of the Czech state by the Přemyslovys]. *Istorychni studii*. Zbirnyk naukovykh prats z problem davnoi i serebnovychnoi istorii ta etnolohii. Uzhhorod: Polihraftsentr “Lira”, Vyp. 4, pp. 4–44 [in Ukrainian].
2. Likhtei, I. (1923). Derzhava frankiv [State of the Franks]. Materialy do lektsii ta praktychnykh zaniat. Uzhhorod: RIK-U, 64 p. [in Ukrainian].
3. Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis ab Einhardo, Ruodolfo, Meginhardo Fuldensibus Seligenstadi, Fuldae, Mogontiaci conscripti cum continuationibus Ratisbonensi et Altahensibus. (1891). [Annales Fuldenses or Annales of the Kingdom of the Eastern Franks written by Einhard, Rudolph, Meginhardus Fuldenses of Seligenstad, Fulda, Mogontiaci with continuations of Regensburg and Altahensi]. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. 152 p. [in Latin].
4. Annales Magdeburgenses a. 1–1188, 1453–1460. (1859) [Annales Magdeburgenses a.1–1188, 1453–1460]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus XVI, pp. 105–196 [in Latin].
5. Annales Quedlinburgenses. (1839) [Annales Quedlinburgenses]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus III, pp. 22–90 [in Latin].
6. Annales Weissemburgenses. (1839) [Annales Weissenburgenses]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus III, pp. 33–72 [in Latin].
7. Annalista Saxo a. 741–1139. (1844). [Saxon Annalist a. 741–1139]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus VI, pp. 542–777 [in Latin].
8. Annales Xantenses et Annales Vedastini. (1909). [Annales Xantense and Annales Vedastini]. Hannoverae; Lipsiae: Impensis Bibliopolii Hahniani. 96 p. [in Latin].
9. Bauer, J. (2004). Vládcí českých zemí. Historie panovnického trůnu Čech a Moravy. [The rulers of the Czech lands. History of the royal throne of Bohemia and Moravia]. Praha: Nakladatelství Pavel Dobrovský–BETA. 272 p. [in Czech].
10. Bláhová, M., Frolík, J., Profantová, N. (1999). Velké dějiny zemí Koruny české. [Great history of the countries of the Czech Crown]. Praha – Litomyšl: Nakladatelství Paseka. Svazek I. Do roku 1197. 800 p. [in Czech].
11. Cosmae chronicon Boemorum. (1874). [Cosmas chronicles the Bohemians]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého. Praha: Nákladem musea Království Českého, Tom II, (Díl II), Fasc. 1, (Svazek 1), pp. 1–198 [in Latin].
12. Čechura, J. (2001). Knižata a králové zemí Koruny české. [Princes and kings of the lands of the Czech Crown]. *Třeštík D., Čechura J., Pechar V. Králové a knížata zemí Koruny české*. Praha: Rybka Publishers, pp. 55–413 [in Czech].
13. Dvorník, F. (1999). Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem [Birth of Central and Eastern Europe. Between Byzantium and Rome]. Praha: Prostor. 525 p. [in Czech].
14. Herimanni Augiensis chronicon a. I – 1054. (1844). [Chronicle of Herimannus of Augensis a. I–1054]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus V, pp. 67–133 [in Latin].
15. Charvát, P. (2007). Zrod českého státu: 568–1055. [Birth of the Czech State: 568–1055]. Praha: Vyšehrad. 263 p. [in Czech].
16. Charvát, P. (2011). Václav, kníže Čechů. [Wenceslas, Prince of Bohemia]. Praha: Vyšehrad. 200 p. [in Czech].
17. Křišťánův život sv. Ludmily a sv. Václava. (1873). [Christian’s Life of St. Ludmila and St. Wenceslas]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádáním Jos. Emlera. Praha: Museum království českého, Tom I, (Díl I), pp. 199–227. [in Czech].
18. Kučera, M. Král Svätopluk (830?–846–894). (2010). [King Svätopluk (830?–846–894)]. Martin: Matica slovenská. 157 p. [in Slovakian].
19. Lamberti annalium pars prior ab O.C. – 1039. (1839). [The earlier part of Lambert’s annals by O.C. – 1039]. *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum*. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, Tomus III, pp. 22–29, 33–69, 90–102. [in Latin].
20. Přehled dějin Československa I/1 (do roku 1526). (1980). [Overview of the history of Czechoslovakia I/1 (until 1526)]. Praha: Academia. 648 p. [in Czech].

21. Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon: cum continuatione Treverensi. (1890). [The Chronicon of the Abbot of Reginon of Prumiensis: with the continuation of Treveren] Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani. 196 p. [in Latin].
22. Sláma, J. (2006). Počátky přemyslovského státu. [The beginnings of the Přemysl state]. *České země v raném středověku*. Praha: Lidové noviny, pp. 30–52 [in Czech].
23. Sommer, P. (2006). Christianizace raně středověkých Čech. [Christianization of early medieval Bohemia]. *České země v raném středověku*. Praha: Lidové noviny, pp. 85–91. [in Czech].
24. Steinhübel, J. (2012). Kapitoly z nejstarších českých dějin 531–1004. [Chapters from the oldest Czech history 531–1004]. Druhé vydanie. Kraków: Spolok Slovákov Poľsku. 204 p. [in Czech].
25. Šimák, J.V. (1922). Kronika československá. I, Doba stará. [Czechoslovak Chronicle. I, The Old Time]. Praha: Vesmír. 237 p. [in Czech].
26. Třeštík, D. (2006). Počátky Přemyslovců: vstup Čechů do dějin (530–935). [The beginnings of the Přemyslov family: entry of the Czechs into history (530–935)]. Vydání první, dotisk pátý. Praha: Lidové noviny. 658 p. [in Czech].
27. Utrpení sv. Lidmily. (1873). [The Passion of St. Ludmila]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádáním Jos. Emlera. Praha: Museum království českého, Tom I. (Díl I), pp. 140–143 [in Czech].
28. Widukindi Rerum Gestarum Saxoniarum libri tres. (1882). [Widukindi Rerum Gestarum Saxoniarum book three]. Editio tertia. Hannoverae: Bibliopolia Hahniana. 88 p. [in Latin].
29. Život sv. Lidmily. (1873). [Life of St. Ludmila]. *Fontes rerum Bohemicarum*. Prameny dějin českých, vydávané z nadání Palackého, pořádáním Jos. Emlera. Praha: Museum království českého, Tom I. (Díl I), pp. 191–198. [in Czech].

Стаття надійшла до редакції 27.08.2024
The article was received 27 August 2024